

Analyzing the Sociological Consequences of Social Exclusion with emphasis on the Concept of Sustainable Human Development (Case of Study: Gorgan City)

Hossein Jafari¹, Rahmatollah Amirahmadi^{2*}, Mohammad Amin Kan'ani³, Marjan Nouri⁴

1. Ph.D. Student in Sociology of Iranian Social Issues, Department of Sociology, Azadshahr Branch, Islamic Azad University, Azadshahr, Iran. h.jafari@3060.ac.ir
2. Department of Sociology, Azadshahr Branch, Islamic Azad University, Azadshahr, Iran. (Corresponding Author) amirahmadi569@iau.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Social Sciences, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Rasht, Iran. kanani@guilan.ac.ir
4. Department of Sociology, Azadshahr Branch, Islamic Azad University, Azadshahr, Iran. marjannory@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type Research Article	Introduction: Sustainable human development is a comprehensive discourse that emphasizes meeting the current needs of humans without destroying environmental capacities to transfer it to future generations; on the other hand, social deprivation due to restrictions on class mobility and the decline of social and economic participation opportunities prevents the realization of sustainable development.
Article history Received: 25 August 2025 Accepted: 9 September 2025 Published: 11 September 2025	Objective: The aim of this research is to analyze the sociological consequences of social deprivation with an emphasis on the concept of sustainable human development in the marginalized neighborhoods of Gorgan city.
Keywords: Sustainable development, social exclusion, marginalized neighborhoods, Gorgan.	Method: The research approach is qualitative, conducted using the grounded theory method, in which 15 people were purposefully selected and studied based on the principle of theoretical saturation.
	Findings: The categorization of qualitative findings showed that environmental consequences such as river destruction, deterioration of physical quality and substandard housing, reduction of social participation and intensification of social harms, educational weaknesses, cultural conflicts and false traditions, class divides, and economic problems are among the consequences of social deprivation that will prevent the realization of sustainable development in Gorgan city.
	Conclusion: The conclusion is that a comprehensive approach to the issue of social exclusion and its elimination in deprived areas, in addition to better understanding, provides the basis for solving the problem and providing operational solutions in the field of developing a desirable urban model and realizing the sustainable development discourse.

Cite this article: Jafari, H., Amirahmadi, R., Kanani, M. & Nouri, M. (2025). Analyzing the Sociological Consequences of Social Exclusion with emphasis on the Concept of Sustainable Human Development (Case of Study: Gorgan City). *Journal of Sociological Studies of Sustainable Development*, 1(2), 45-65.

©The Author(s). Publisher: West Tehran Branch

واکاوی پیامدهای جامعه‌شناختی محرومیت اجتماعی با تاکید بر مفهوم توسعه پایدار انسانی (مطالعه موردی: شهر گرگان)

حسین جعفری^۱، رحمت اله امیراحمدی^۲، محمد امین کنعانی^۳، مرجان نوری^۴

۱. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی مسایل اجتماعی ایران، گروه جامعه‌شناسی، واحد آزادشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آزادشهر، ایران. h.jafari3060@ac.ir
۲. گروه جامعه‌شناسی، واحد آزادشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آزادشهر، ایران (نویسنده مسئول) amirahmadi569@iau.ac.ir
۳. دانشیار، گروه علوم اجتماعی، گروه علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران kanani@guilan.ac.ir
۴. گروه جامعه‌شناسی، واحد آزادشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، آزادشهر، ایران marjannory@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله پژوهشی	مقدمه: توسعه پایدار انسانی، گفتمانی جامعی است که بر تامین نیازهای فعلی انسان‌ها بدون تخریب ظرفیت‌های زیست محیطی برای انتقال آن به نسل‌های آتی تاکید دارد؛ از سوی دیگر محرومیت‌های اجتماعی به دلیل محدودیت در تحرک طبقاتی، تنزل فرصت‌های مشارکت اجتماعی و اقتصادی مانع از تحقق توسعه پایدار می‌شود.
تاریخچه دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۳ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۸ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۰	هدف: هدف این پژوهش واکاوی پیامدهای جامعه‌شناختی محرومیت اجتماعی با تاکید بر مفهوم توسعه پایدار انسانی در محلات حاشیه‌نشین شهر گرگان است.
کلیدواژه‌ها توسعه پایدار، محرومیت اجتماعی، محلات حاشیه نشین، گرگان.	مواد و روش‌ها: رویکرد تحقیق کیفی است که به روش‌های روش‌گردد تئوری انجام شده است و طی آن بر اساس اصل اشباع نظری ۱۵ نفر به صورت هدفمند انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفتند.
	یافته‌ها: مقوله‌بندی حاصل از یافته‌های کیفی نشان داد که پیامدهای زیست محیطی از قبیل تخریب رودخانه‌ها، تنزل کیفیت کالبدی و مسکن غیراستاندارد، کاهش مشارکت‌های اجتماعی و تشدید آسیب‌های اجتماعی، ضعف‌های آموزشی، تضادهای فرهنگی و سنت‌های نادرست، شکاف طبقاتی و مشکلات اقتصادی از جمله پیامدهای محرومیت اجتماعی بوده است که مانع از تحقق توسعه پایدار در شهر گرگان خواهد شد.
	نتیجه‌گیری: نتیجه این که نگرش جامع به مسئله محرومیت اجتماعی و رفع آن در مناطق محروم، ضمن شناخت بهتر، زمینه حل مسئله و ارائه راهکارهای عملیاتی در حوزه تدوین الگوی مطلوب شهری و تحقق گفتمان توسعه پایدار را فراهم می‌کند.

استناد: جعفری، ح.، امیراحمدی، ر.، کنعانی، م. و نوری، م. (۱۴۰۴). واکاوی پیامدهای جامعه‌شناختی محرومیت اجتماعی با تاکید بر مفهوم توسعه پایدار انسانی (مطالعه موردی: شهر گرگان). *مطالعات جامعه‌شناختی توسعه پایدار*، ۲(۱)، ۴۵-۶۵.

Extended Abstract

Purpose

Given the complexity and unique diversity of urban issues, their administration requires a transformative, qualitative, participatory, unified, and holistic management approach. Consequently, Gorgan, due to its geographical location and proximity to water-scarce provinces, as well as being affected by land reform policies in previous decades, has consistently hosted many migrants as urban laborers. Approximately 100,000 people reside in marginalized and underserved neighborhoods. Considering the deprivation of Golestan province and the fact that over 25% of its citizens live in deprived areas, it is expected that by elucidating and identifying the causes of social deprivation, conditions will be created for planners in the field of social issues and relevant organizations in the province to take effective measures to reduce and control social deprivation, utilizing the findings of the present studies. Another characteristic of most marginalized neighborhoods in Gorgan is their proximity to forests, pastures, and rivers. The worldview, needs, and social deprivation of residents largely determine their approach to the environment and available resources. Neighborhoods such as Kouy Erfan and Shariati, Kouy Shadab, and Al-Ghadir are spatially adjacent to the Hezarpeech forest area, while Kouy Anjirab, Qaleh Hasan, and Ozineh are traversed by one of the city's main rivers. Undoubtedly, social deprivation can significantly impact the way residents of marginalized neighborhoods interact with the surrounding environment. On the other hand, in the author's view, there is an inverse relationship between development and social issues in Golestan province. As social problems intensify, we will witness underdevelopment, physical deprivation, and a decline in quality of life. Neglecting social deprivation will lead to reduced social security, decreased social capital, and ultimately environmental consequences in the marginalized areas of Gorgan. Subsequently, policymaking in the realm of removing obstacles to sustainable development and controlling social issues necessitates the elucidation and identification of the causes and consequences of social deprivation. The present research, utilizing field studies and focusing on the lived experiences of residents in deprived neighborhoods of Gorgan, analyzes the social, economic, physical, and environmental consequences of social deprivation among residents of marginalized neighborhoods. Given the importance of social and environmental categories, the main question in this study is: from the perspective of respondents, what consequences and impacts will social deprivation in the marginalized neighborhoods of Gorgan have for residents and the environment?

Methodology

This research is based on a qualitative and grounded theory approach, aimed at examining and analyzing the consequences of social deprivation in the marginalized neighborhoods of Gorgan. Grounded theory is a qualitative methodology that uses systematic procedures to inductively generate data-driven theory about a phenomenon. Accordingly, 15 residents from marginalized neighborhoods, aged 25 to 55, were purposefully selected based on the principle of theoretical saturation. Using a qualitative questionnaire and semi-structured interviews, the consequences of social deprivation were investigated and analyzed from the interviewees' perspective. In the attached map, marginalized neighborhoods are marked with red arrows; as evident, most marginalized and underserved neighborhoods are located around Gorgan city, especially in urban Zone 3 and a portion in Zone 2. The Strauss and Corbin (1988) method, which consists of three continuous stages, was then employed. In the first part, all interviews were transcribed from audio files, and open coding was performed for each sentence. In the axial coding stage, each code was grouped into a category based on similarity and semantic proximity. Finally, based on selective coding, relationships between the selected categories were mapped. At the end of the systematic analysis, which was based on the grounded theory method, all categories were separated and reported based on causal conditions, contextual conditions, intervening

conditions, strategies, and consequences. In open coding, meaningful units are first labeled with a conceptual name, and finally, using more abstract titles, the obtained concepts are categorized, and this category is called a “theme.” Then, by analyzing the data, the characteristics and dimensions of the obtained themes were developed.

Findings

The findings of this research are derived from data extracted from semi-structured interviews through three stages: open, axial, and selective coding. In this regard, the research categories were discovered and identified through open coding via concepts. Then, during axial coding, the main category was identified, and the relationship between the main category and sub-categories was reported using the Strauss and Corbin (1988) paradigm. Finally, through selective coding, a coherent narrative was presented using the obtained categories, their characteristics, and dimensions.

According to the interviews, in the axial coding section, physical and environmental consequences were separated and categorized. Categories such as unsightly and unpleasant spaces, visual disturbances, noise pollution, spatial deprivation, substandard housing, and physical and health problems were classified as main categories. One of the characteristics of Gorgan’s marginalized neighborhoods is their proximity to some forested areas, agricultural lands, and also rivers. Rivers have largely become spaces for dumping household and construction waste, which, in addition to environmental consequences, has led to the spread of skin diseases among residents, especially children. Waste collection and dry waste dumping, substandard residential spaces, and visual pollution are other consequences of social deprivation that contradict the concept of sustainable development.

Conclusion

Alongside poverty and economic deprivations, residents of deprived neighborhoods exhibited low social capital. As Putnick (2001) stated, material deprivation leads to the disconnection of individuals from societal communication networks. Consequently, the opportunities and situations for residents of deprived and affluent neighborhoods in Gorgan are not equal in terms of education, access to third places, and social welfare. This is an issue that Anthony Giddens believes social deprivation occurs when members of society are denied equality in terms of access to opportunities and civil rights, and this issue demonstrates how the implementation of sustainable development principles is contingent upon the social class of actors. Overall, a comprehensive approach to social deprivation from a sociological and sustainable development theory perspective, while providing a better understanding, facilitates problem-solving and offers practical solutions in the field of public issues management and the formulation of a desirable urban model. Finally, understanding the consequences of social deprivation in the context of sustainable development and considering control strategies in policymaking, educational improvement, construction oversight, improvement of spatial patterns, and planning in the field of social issues in Golestan province can ameliorate one of the most significant obstacles to development in Gorgan city and adjust the current situation in terms of social harms and improvement of quality of life.

مقدمه

در جهان امروز، پس از صنعتی شدن و ورود کشورها به عصر مدرنیته، بشر با تنوعی از چالش‌های عمومی و مسائل اجتماعی، مواجه شد که هریک از آنها پیامدهای منفی خاص خود را دارد؛ تاجایی که نهادهای بین‌المللی، حاکمیت و درنهایت انسان‌ها به عنوان کنشگران اجتماعی، در صدد حل و رفع چالش‌هایی هستند که تبدیل به اپیدمی شدند و نظم اجتماعی ساختارها را برهم می‌زنند. در همین راستا فزونی جمعیت، تشدید مهاجرت و توسعه شهرنشینی، گسترش حاشیه‌نشینی و رشد سکونتگاه‌های غیرمجاز به مثابه یک مسئله اجتماعی، بیش از پیش مورد توجه برنامه‌ریزان حوزه شهرسازی، معماری و اندیشمندان جامعه‌شناسی قرار گرفته است. رابرت پارک (۱۹۳۱) نظریه پرداز مکتب شیکاگو، متأثر از جرج زیمل، برای اولین بار در مقاله‌ای با عنوان مهاجرت انسانی و منازل حاشیه‌نشین، به بررسی و واکاوی پدیده حاشیه‌نشینی پرداخت. از دیدگاه آنها، تلاقی دو نظام فرهنگی متفاوت که فرد به صورت پارادوکسیکال همزمان حس تعلق و عدم تعلق را به یک فضا تجربه می‌نماید، سبب پدید آمدن، انسان حاشیه‌نشین خواهد شد (Molanai, 2023: 202). مسئله حاشیه‌نشینی، بدون برنامه‌ریزی محوری، فقدان نظارت و همچنین عدم توجه به مقررات شهرسازی توسط اقشار ضعیف، زمینه هجوم مهاجران و اقشار ضعیف به حاشیه شهرها گسترش می‌یابد و علاوه بر ایجاد بافت نابسامان و فضای غیراستاندارد، پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی را به همراه دارد. در کنار تبعات اقتصادی و اجتماعی، یکی از مهم‌ترین پیامدهای گسترش حاشیه‌نشینی، آسیب به محیط زیست و منابع غیرقابل تجدید است. عمدتاً پدیده حاشیه‌نشینی، چهره و ظاهر یک شهر را ناپسند می‌کند و منجر شکاف در جامعه شهری، تشدید فاصله طبقاتی، محرومیت فزاینده و افزایش آسیب‌های اجتماعی می‌گردد. ساکنان محلات حاشیه‌نشین، افراد مهاجر، فقیر و مهاجران کم‌درآمد روستایی می‌باشند که توانمندی و تخصص قابل توجه جهت حضور و فعالیت در عرصه‌های اقتصادی شهر را ندارند. فقر و محرومیت در محلات کم‌برخوردار اثرات منفی بر شبکه‌های اجتماعی، دسترسی به منابع و تنزل دغدغه‌های زیست‌محیطی‌های خواهد داشت (Ariaifar et al., 2020: 144). بر این اساس، پدیده‌ی محرومیت اجتماعی را می‌توان یکی از برون‌دادهای منفی رشد حاشیه‌نشینی و پیامدهای افزایش سکونتگاه غیررسمی در شهرها، قلمداد کرد. محرومیت اجتماعی در شهرهای درحال توسعه، همواره تحت تأثیر شاخص‌های مختلفی از جمله نحوه توزیع جمعیت و منابع در فضا، کیفیت کالبدی و شرایط اقتصادی و فرهنگی محل سکونت افراد قرار دارد. محرومیت می‌تواند باعث مشارکت در اعتراض جمعی، کنش جمعی، عضوگیری در گروه‌های مخالف، انحراف فردی و به خطر افتادن سلامت جسمی (Heather et al., 2019) و همچنین تخریب محیط زیست و آسیب به فرآیند توسعه پایدار شود. در گفتمان جغرافیای اجتماعی، میزان محرومیت اجتماعی بر اساس شیوه روابط متقابل انسان و فضای زندگی آن‌ها، شکل می‌گیرد و الگوهایی فضایی زمینه زندگی طبقاتی و مرزبندی سکونتگاه‌ها را در سطح یک شهر تعیین می‌کنند. توزیع نامتوازن امکانات و در مناطق مختلف سبب تفکیک سکونتگاه‌های محروم و غیررسمی از دیگر محلات در سطح شهر می‌شود. اگرچه محرومیت جز جدایی ناپذیر جوامع بشری در طول تاریخ است؛ اما پیچیده‌تر شدن جوامع باعث شد تا گروهی که به آموزش، بهداشت، مسکن وسایل ارتباط جمعی و فرصت‌های گوناگون سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و همچنین منابع قدرت دست پیدا نکنند و در طبقه محرومین قرار گیرند (Ashtari Mehrjerdi et al., 2015: 1). از سوی دیگر در مکاتب جامعه‌شناسی جهت تحلیل و واکاوی پیامدهای محرومیت اجتماعی، به مسئله پیامدهای زیست‌محیطی با رویکرد توسعه پایدار کمتر توجه شده است. متعاقباً توسعه پایدار بر پایداری و رسیدن به فرآیندی از توسعه که بتواند پایا و مداوم باشد، اشاره دارد و لازمه پایداری، تعادل و کاهش آسیب به محیط زیست است. از سوی دیگر، در توسعه پایدار انسانی، پایداری در تمامی ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی مورد توجه قرار می‌گیرد و در این گزاره بدون پایداری، ایجاد تعادل و توازن در تمامی بخش‌ها، توسعه پایدار، محقق نخواهد شد. در گفتمان سیستم ساختارمند، مردم، منابع و محیط زندگی، عناصر تشکیل‌دهنده یک جامعه هستند و ترکیب مطلوب عناصر مذکور بر مبنای مشارکت و در قالب یک ساختار اجتماعی، اقتصادی و فضایی مناسب به معناری دست‌یابی به توسعه خواهد بود (Jumehpour, 2003: 104). مفهوم توسعه پایدار انسانی، اولین بار توسط برانتلند (۱۹۸۷) مطرح شد و معیارهای اجتماعی، اقتصادی و زیست‌محیطی به عنوان ابعاد اصلی این مفهوم قلمداد می‌شوند. توسعه پایدار انسانی به دنبال ارتقای کیفیت زندگی، تسهیل در مشارکت‌های اجتماعی، تضمین رفاه و بهره‌مندی از قابلیت‌های انسانی در جوامع است و این رویکرد به دنبال برقراری جوامعی عادلانه و پایدار است تا تمامی کنشگران نسبت به منافع حاصل از فرایند توسعه، دینفع باشند. متعاقباً در نوشتای حاضر،

پدیده محرومیت اجتماعی، با توجه به پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و زیست محیطی که دارند به عنوان یکی از مهم ترین موانع تحقق توسعه پایدار انسانی به ویژه در محلات حاشیه نشین در نظر گرفته شده است. در همین راستا در تبیین مسئله محرومیت آدرنو به جبر اقتصادی و نقش آن در بازتولید محرومیت، بورديو دبه نقش تقسيم بندى و طبقات اجتماعى در تشديد محروميت، باومن به نقش استراتژى هاى جديد زندگى و پيكربندي هاى اجتماعى بر محروميت، گيدنز به عامليت و ساختار، زيمل به مدرنيته و پيامدهاى شهرنشيني پرداختند. بر اين اساس در کنار عوامل اجتماعى و اقتصادى، تبیین همه جانبه پدیده ی محرومیت اجتماعی، مستلزم توجه به ابعاد اجتماعی، اقتصادی و درنهایت کالبدی و زیست محیطی در مناطق حاشیه نشین است. به بیانی دیگر، توسعه پایدار انسانی، دارای ابعاد گسترده ای است و توجه به یک عامل منفرد از جمله محیط زیست، کنشی سنجیده و آگاهانه محسوب نمی گردد. در همین راستا مهم ترین شاخص هایی که در تکوین توسعه پایدار انسانی در جوامع شهری مورد توجه است، عبارتند از: عوامل اقتصادی، زیست محیطی، اجتماعی و کالبدی. متعاقبا توسعه پایدار صرفا مبتنی بر استراتژی های زیست محیطی نمی باشد و بدون حل مسائل چنگانه، تحقق آن امکان پذیر نیست (Malek Afzali, 2018: 82). محیط زیست و کالبد به مثابه یک الگو و قالب، به شخصیت انسان شکل می دهد و میزان کیفیت زندگی ساکنان را تعیین می کند؛ البته جهت تبیین کالبدی، و واکاوی رابطه محل زندگی با عملکرد، شناخت قابلیت های محیط شامل ویژگیهای جغرافیایی، محیط زیست، فرهنگی و اجتماعی الزامی است. در همین راستا نظریه قابلیت محیط گیبسون (۱۹۷۷) به ظرفیت ها، امکانات کالبدی و فرصت های محیطی اشاره دارد که بر شیوه رفتار و سبک زندگی افراد اثرگذار است و با توجه به تفاوت قابلیت ها در محیط های مختلف و نسبیت ادراک، در میدان های اجتماعی، رفتارهای متفاوت پدید می آید. حاشیه نشینی در ایران نیز با بروز مشکلاتی چون بی مسکنی و بدمسکنی، آسیب های اجتماعی، محرومیت، مشکلات زیست محیطی عدم دسترسی به تجهیزات و تاسیسات شهری همراه بوده است. با توجه به پیچیدگی و تنوع خاص مسائل مربوط به شهرها، اداره آنها نیاز به مدیریتی تحول خواه، کیفی، مشارکت جو، واحد و همه جانبه نگر دارد (Akbari et al., 2022). متعاقبا شهرگران به دلیل موقعیت جغرافیایی و همجواری با استان های کم آب و همچنین متأثر از سیاست های اصلاحات ارضی در دهه های پیشین، همواره میزبان مهاجران زیادی در قالب کارگران شهری بوده است و حدود ۱۰۰.۰۰۰ نفر در محلات حاشیه و کم برخوردار زندگی می کنند. با توجه به محرومیت استان گلستان و سکونت بیش از ۲۵٪ از شهروندان در محلات محروم، انتظار می رود با تبیین و شناسایی علل محرومیت اجتماعی، شرایطی فراهم گردد تا برنامه ریزان حوزه مسائل اجتماعی و سازمان های ذیربط در استان با بهره مندی از یافته های مطالعات حاضر، اقدامات موثری در راستای کاهش و کنترل محرومیت اجتماعی انجام دهند. یکی دیگر از ویژگی های اکثر محلات حاشیه شهر گرگان، همجواری با جنگل، مراتع و همچنین رودخانه ها است که جهانیابی، نیازها و محرومیت اجتماعی ساکنان تا حد زیادی شیوه برخورد با محیط زیست و منابع موجود را تعیین می کند. محلاتی از جمله کوی عرفان و شریعتی، کوی شاداب و الغدیر به لحاظ مکانی با منطقه جنگلی هزارپنج همجوار هستند و همچنین کوی انجیراب، قلعه حسن و اوزینه محل عبور یکی از رودخانه های اصلی شهر می باشند. قطعا محرومیت اجتماعی می تواند در در شیوه تعامل ساکنان محلات حاشیه نشین با محیط زیست اطراف، اثرگذار باشد. از سوی دیگر، به زعم نگارنده بین توسعه و مسائل اجتماعی در استان گلستان رابطه معکوسی وجود دارد، چراکه با تشدید مسائل اجتماعی در مقابل شاهد توسعه نیافتگی، محرومیت کالبدی و تنزل کیفیت زندگی خواهیم بود. بی توجهی به مسئله محرومیت اجتماعی منجر به کاهش امنیت اجتماعی، تنزل سرمایه اجتماعی و درنهایت پیامدهای زیست محیطی در مناطق حاشیه شهر گرگان خواهد شد؛ متعاقبا سیاست گذاری های حوزه رفع موانع توسعه پایدار و کنترل مسائل اجتماعی مستلزم تبیین و شناسایی عوامل و پیامدهای محرومیت اجتماعی است. پژوهش حاضر با بهره مندی از مطالعات میدانی و تمرکز به تجربه زیسته ساکنان محلات محروم در شهر گرگان به واکای پیامدهای اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و زیست محیطی، محرومیت اجتماعی ساکنان محلات حاشیه نشین می پردازد. با توجه به اهمیت مقوله های اجتماعی و محیطی، پرسش اصلی در مطالعه حاضر آن است که از دیدگاه پاسخگویان محرومیت اجتماعی در محلات حاشیه نشین شهر گرگان، چه تبعات و پیامدهایی برای ساکنان و محیط زیست، خواهد داشت؟

پیشینه تجربی

بررسی تحقیقات پیشین در حوزه واکاوی پیامدهای محرومیت اجتماعی می تواند زمینه شناخت بهتر و دقیق را فراهم نماید. لذا در بخش فعلی، به مرور ۲۱ پژوهش داخلی و خارجی مرتبط با توسعه پایدار، محرومیت اجتماعی و پیامدهای آن پرداخته شده است.

جدول ۱: پیشینه داخلی و خارجی تحقیق

نویسندگان	سال	عنوان	نتایج
گیسویی	۱۴۰۳	تحلیل جامعه شناختی ابعاد توسعه پایدار اقتصادی و اجتماعی در صنعت نفت و گاز کشور	بنا به نتایج محقق، مشارکت اجتماعی، رشد شهرنشینی، شیوه حکومت داری، ارتقای رفاه مردمی، سبک زندگی، تغییرات ارزشی، مشکلات زیست محیطی، نابرابری ها و ضعف مهارت های شغلی مولفه های اثرگذار بر توسعه اقتصادی و اجتماعی پایدار در صنعت نف و گاز کشور است.
حکیمی و همکاران	۱۴۰۱	بررسی نقش امنیت تصرف ادراکی در کیفیت کالبدی مسکن در سکونتگاه های غیررسمی شمال کلانشهر تبریز	میزان امنیت تصرف ادراکی در محله مورد مطالعه در سطح پایینی قرار دارد و شاخص احتمال تخلیه در هر لحظه از عوامل اصلی در کاهش امنیت تصرف ادراکی در محله یوسف آباد است و میان امنیت تصرف ادراکی و کیفیت کالبدی مسکن رابطه مثبت و معناداری وجود ندارد.
معتقد و سجاذزاده	۱۴۰۱	ارزیابی طرح توانمندسازی سکونتگاه های غیررسمی از بعد کیفیت محیطی از منظر ساکنان (نمونه ی موردی: همدان)	نتایج نشان از رابطه مستقیم بین ابعاد کارکردی، انسانی و کیفیت مراقبت با کیفیت محیطی سکونتگاه های غیر رسمی دارد. ایجاد فضاهای عمومی مناسب، ارتقاء خدمات تفریحی و فضای سبز، در طرح های توانمندسازی سکونت گاه های غیر رسمی کمتر بدان توجه شده است.
حج فروش	۱۴۰۱	ارزیابی عملکرد مؤلفه های کیفیت محیط شهری و نقش آن در ارتقاء رضایت شهروندان (مطالعه موردی: شهر یزد)	ویژگی های خدمات بهداشتی (۰/۹۶)، امنیت و روابط اجتماعی (۰/۹۲)، خدمات اجتماعی (۰/۸۸) و میزان صدا با ضریب (۰/۸۵)، بیشترین تأثیر را در مؤلفه های کیفیت محیط شهری داشته است. کیفیت محیط سکونت با ضریب (۰/۹۴)، بیشترین تأثیر را در کیفیت محیط شهری یزد داشته است.
بهادری	۱۴۰۰	ارتقاء کیفیت محیطی محلات حاشیه نشین در راستای کاهش آسیب های اجتماعی	توجه به اصول طراحی شهری در ایجاد امنیت محیطی بر اساس استانداردها و دستورالعمل ها می تواند منجر به افزایش کیفیت سکونتگاه غیر رسمی، افزایش امنیت و در نهایت بهبود شرایط محیطی این سکونتگاه ها شود.
صابری فر	۱۴۰۰	بررسی اثر محرومیت بر بهزیستی اجتماعی در یافت های ناکارآمد	متغیرهای محرومیت از حقوق شهروندی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و حقوقی، حدود ۳۳ درصد از تغییرات بهزیستی اجتماعی را تبیین می نماید.
ملک افضلی و همکاران	۱۳۹۷	بررسی شاخص های توسعه پایدار در محله حاشیه نشین قلعه کامکار قم	میانگین برخورداری از خدمات، مشارکت اجتماعی و حس تعلق پایین است. بین مردم منطقه و بافت اصلی شهر شکاف عمیق گزارش شده است. فقر و بیکاری زمینه گرایش به آسیب های اجتماعی در بین جوانان را ایجاد می کند.
یازرلو	۱۳۹۵	حاشیه نشینی چالشی فرا روی توسعه پایدار شهری با تأکید بر شهر گرگان	میانگین حسن تعلق ساکنان پایین گزارش شده است، اما رضایت بالایی از محل سکونت خود دارند. بهبود خدمات عمرانی و کالبدی از اصلی ترین اولویت های پاسخگویان بوده است.
زراعت پیشه و نگین تاجی	۱۳۹۳	تأثیرات حاشیه نشینی بر توسعه پایدار شهری نمونه موردی شهرک گلستان شیراز	عدم برنامه ریزی شهری در مواجه با مسئله، توسعه شهرنشینی و مهاجرت منجر به تشدید مشکلات اکولوژی و آلودگی محیطی شده است که پیامدهایی از جمله عدم پایداری شهری (اقتصادی، اجتماعی، محیطی) را در پی دارد.
موحد و همکاران	۱۳۹۲	کارکرد رهیافت بازآفرینی پایدار شهری محله های حاشیه نشین (محله ی سعدی شیراز)	عواملی از جمله بی سواد، جمعیت بالا خانوار، امنیت پایین، غالب بودن فرهنگ فقر، فقر و بیکاری، مهاجران غیرایرانی منجر به ناپایداری اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شده است. همچنین وضعیت کیفیت کالبدی، نسبت به شاخص های استاندارد، در مرتبه پایین تری قرار داشت.
امیری و همکاران	۱۳۸۹	حاشیه نشینی چالشی فرا روی توسعه پایدار شهری (با تأکید بر کلان شهر اهواز)	عمده اسکان غیر رسمی شهر اهواز ناشی از مهاجرت های روستاییان به شهر است. حس تعلق و میزان رضایت از زندگی ساکنان محلات حاشیه نشین، پایین گزارش شده است.
نقدی و صادقی	۱۳۸۵	حاشیه نشینی چالشی فرا روی توسعه پایدار شهری در همدان	مهاجرت روستاییان ها اصلی ترین عامل تشدید پدیده اسکان غیر رسمی در همدان است. میزان رضایت و حس تعلق پایین گزارش شده است و بهبود زیرساخت های فیزیکی مهم ترین اولویت ساکنان عنوان شد.
منصوری هانی	۲۰۲۴	بررسی تأثیر محرومیت محله بر توزیع جرم در شیکاگو	جرم و جنایت شهری همچنان یک چالش حیاتی در هم تنیده با نابرابری های اجتماعی و اقتصادی است.
یوی و همکاران	۲۰۲۳	بررسی رابطه محرومیت و اعتیاد به رسانه های اجتماعی	بین محرومیت اجتماعی و اعتیاد به رسانه های اجتماعی با نقش میانجی خشم رابطه معناداری وجود دارد.
لئوگرن	۲۰۲۳	بررسی محرومیت اجتماعی و مادی در اروپا	رتبه بندی کشورهای اروپایی بر اساس ارزش نرخ محرومیت شدید مادی و اجتماعی در سال ۲۰۲۱، رومانی از نظر میزان محرومیت شدید مادی و اجتماعی در سال ۲۰۲۱ با ۲۳.۱ درصد در

رتبه اول قرار دارد و پس از آن بلغارستان با ۱۹.۱۵ و یونان با ۱۳.۹ در رتبه دوم و سوم قرار دارند.			
تخریب محیط زیست، بیماری‌های جسمی و روانی، درگیری‌های مسلحانه و سایر مشکلات اجتماعی-اقتصادی از جمله مهم‌ترین پیامدهای فقر و محرومیت در جامعه است. تأسیس نهادهای بین‌المللی تا حدی از پیامدهای منفی محرومیت و فقر را در جهان کنترل نماید.	۲۰۲۱	وونگ	بررسی محرومیت اقتصادی: رویکردها، علل و پیامدهای درگیری‌های خشونت آمیز
با تقویت ابزارهای ارتباطی در شبکه‌های اجتماعی تا حدودی می‌توان از آسیب‌های ناشی از فواصل فیزیکی و محدودیت‌های اجتماعی جلوگیری کرد.	۲۰۲۰	اوربن و همکاران	بررسی اثرات محرومیت اجتماعی بر رشد نوجوانان و سلامت روان
محققان نتیجه گرفتند که دسترسی ساکنان محلات حاشیه‌نشین به شبکه‌های چندرشته‌دانش و اطلاعات، از جمله راهکارهایی است که برای بهبود پارامترهای کیفیت زندگی کاربرد دارد. در این مقاله استقلال درآمد و شرکت ساکنان در دوره‌های آموزشی چندگانه مورد تأکید قرار گرفت.	۲۰۱۸	دنسیو و همکاران	بررسی نقش سیاست‌های عمومی دانش محور بر توسعه پایدار مناطق حاشیه نشین
سطح متوسط درآمد، بیکاری، ازدحام بیش از حد و تحصیلات نقش کلیدی در کنترل محرومیت اجتماعی دارد.	۲۰۱۷	آگیشکا سوئیگوست	بررسی رویکردهای مقابله با محرومیت اجتماعی
جهت ارتقای حسن امنیت تصرف باید در کنار ابزارهای قانونی به ابزارهای سنتی و فراقانونی همچون جامعه‌پذیری توجه کرد. در نهایت بهبود کیفیت زندگی و دسترسی به زیرساخت‌ها و امکانات شهری زمینه ارتقای امنیت تصرف و بهبود کیفیت مسکن توسط ساکنان را افزایش می‌دهد.	۲۰۱۶	ناکامورا	بررسی نقش رسمی سازی زاغه‌نشینی‌های بدون سند بر بهبود کیفیت مسکن در محلات فقیرنشین شهر پونه (هند)
بهبود وضعیت سکونت با در نظر گرفتن تصویر ذهنی، ارزش‌ها، جهان بینی و میزان مشارکت ساکنان قابلیت ارتقا خواهد داشت. در صورت توجه برنامه‌ریزان حوزه شهری به الگوهای فضایی محلات، امکان ارتقای کیفیت زندگی در محلات ارتقا خواهد یافت.	2014	ووک و اوپی	راهکارهای ارتقای کیفیت سکونت در بندر هارکورت در نیجریه

مبانی نظری

مکتب جامعه‌شناسی شهری، به تبیین و واکاوی مسائل اجتماعی شهرها از جمله پیامدهای شهرنشینی، حاشیه‌نشینی، تحلیل رفتار انسان در شهر، ارزیابی ماهیت مشکلات زندگی شهری، مهاجرت و خشونت در شهر، می‌پردازد. جامعه‌شناسی شهری، هر پدیده اجتماعی که ناشی از وجود شهرها و تبدیل به مسئله عمومی شده باشد را مورد بررسی و کنکاش قرار می‌دهد. مهم‌ترین الگو در گفتمان این رویکرد، تأثیر محیط زندگی بر رفتار، منش و تعاملات اجتماعی مردم مناطق مختلف شهری و همچنین بالعکس آن است. در همین راستا باید گفت، چگونگی تعامل و کیفیت روابط متقابل انسان و محیط زیست و همچنین سیاست‌های بالادستی در تحقق و یا عدم تحقق توسعه پایدار اثرگذار خواهد بود. متعاقباً توسعه پایدار نوعی از توسعه با ابعاد اجتماعی، اقتصادی، زیست محیطی و کالبدی است که که نیازهای زمان حال را برآورده می‌سازد بدون آن که ظرفیت‌های موجود را برای نسل‌های آتی از بین ببرد. به بیانی دیگر، توسعه پایدار فرایندی است که طی آن مردم یک کشور نیازهای خود را برآورده می‌سازند و سطح زندگی خود را ارتقا می‌بخشند، بی‌آنکه از منابعی که به نسل‌های آینده تعلق دارد مصرف کنند و سرمایه‌های آتی را برای تأمین خواسته‌های آنی به هدر دهند. پایداری و استمرار، یکی از محورهای گفتمان توسعه پایدار است که این مفهوم به توانایی سیستم برای کارکرد در آینده نامحدود مربوط می‌شود. پایدار توسعه موقعیت است که، مطلوب بودگی و امکانات موجود در طول زمان کاهش نمی‌یابد و منابعی که جوامع انسانی و سایرگونه‌های زیستی که از آن بهره می‌برند برای انجام فعالیت‌های خود و استمرار در اکوسیستم، رو به ضعف نمی‌گذارد. توسعه پایدار مربوط به اقداماتی است که زمینه پیشرفت و توسعه یک کشور و یا منطقه را با حفظ منابع اصلی جهت انتقال به نسل‌های آتی صورت می‌گیرد. در چارچوب مفهوم توسعه پایدار، راهبردها، سیاست‌ها، برنامه‌ها و فعالیت‌ها به‌طور مرتب از منظر اصول پایداری بررسی و پایش می‌شوند، به موقع تجدید نظر شده و اصلاحات مورد نیاز در آن‌ها اعمال می‌شود. این مراقبت‌ها و پایش‌ها در جهت مصلحت جمعی جامعه و به منظور حمایت از منابع طبیعی، به شیوه‌ای منطقی و آگاهانه صورت می‌گیرند و بر مبنای یافته‌های حاصله، به تصمیمات صحیح و با کمترین پیامد منفی تأکید می‌شود. در توسعه پایدار، سیستم‌های حافظ زندگی انسان و سایر موجودات و اکو سیستم‌ها مورد حفاظت و حمایت قرار می‌گیرند و بین الزامات توسعه‌ای و هنجارهای محیطی توازن برقرار می‌شود (Zahedi, 2018: 3). همانطور که گفته شد توسعه پایدار متأثر از سیاست‌های بالادستی، شرایط محیطی، فرهنگ شهروندان و نحوه توزیع منابع بستگی دارد. در همین راستا کمبود منابع، کمبود زیرساخت‌های عمرانی، عدم تأمین خدمات رفاهی اکثریت به ویژه طبقات ضعیف جامعه، عدم برقراری عدالت اجتماعی و تنزل کیفیت زندگی منجر به برهم

خوردن سازوکارهای توسعه پایدار خواهد شد. در همین راستا محرومیت اجتماعی یکی از پیامدهای گسترش شهرنشینی به ویژه در کشورهای در حال توسعه است که پیامدهای آن باید در قالب رویکردهای نظری جامعه شناسی و توسعه پایدار مورد واکاوی و تحلیل قرار بگیرد. محرومیت اجتماعی فرایندی است که کنشگران در یک اجتماع مشخص از دسترسی به حقوق قانونی جامعه، فرصتها و منابع مادی، رفاهی و معنوی، که به طور معمول در دسترس طبقات مسلط و مرفه است منع شده باشند. آگویا (۲۰۱۹) محرومیت اجتماعی را یک فرآیند پیچیده و چندبعدی تعریف می کند و آن را به عنوان فقدان یا محرومیت از منابع، حقوق، کالاها و خدمات، و ناتوانی روابط و فعالیت های عادی که در دسترس اکثریت افراد یک جامعه است، چه در عرصه های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی یا سیاسی در نظر می گیرد. همچنین از نظر گودین عواملی از جمله برابری جنسیتی، محل سکونت، آزادی بیان، پیشرفت تحصیلی، درآمد و شغل مناسب، دسترسی به مرکز شهر و فرصت های برابر می تواند در تعیین میزان محرومیت اثرگذار باشد. از سوی دیگر، حاشیه نشینی به توسعه شهری اطلاق می شود که بدون برنامه ریزی، هدایت، کنترل و بدون رعایت مقررات شهرسازی توسط توده مردم ایجاد می شود. پیامد گسترش شهرنشینی و پیدایش شهرهای بزرگ ایجاد محله های حاشیه نشین با بافت نابسامان است که معمولاً ساکنین آن را مهاجرین روستایی یا اقشار کم درآمد شهری تشکیل می دهند که از نظر اشتغال دارای مشاغل کاذب هستند. با توجه پیچیده بودن مسائل مربوط به رشد شهرها، اداره آنها نیاز به شناخت کافی، برنامه عملیاتی و نگرشی همه جانبه دارد. حاشیه نشینی شهری یکی از مسائل مرکب شهری، اجتماعی، کالبدی و فرهنگی می باشد که در دوران های مختلف بخصوص در سالهای اخیر دچار تغییرات اساسی و ساختاری در ابعاد کالبدی و زیست محیطی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی شده است (Akbari et al., 2022).

نظریه امنیت شهر و توسعه پایدار

مفهوم امنیت، به دفاع از خود، خانواده، دوستان و دارایی های مادی و معنوی اشخاص مربوط به می شود. امنیت در فضاهای شهری از یک سو با جرم و از سوی دیگر با تخریب اموال عمومی و زیست محیطی ارتباط پیدا می کند. عمدتاً افراد مجرم به دلایل فرهنگی، تنزل طبقاتی و زندگی در محیط پرخطر به صورت فردی و گروهی اقدامات نابهنجار انجام می دهند و عموم جامعه نسبت به شیوع چنین رفتارهایی، احساس ناامنی می کند. از نظر علمی، درک اثرات جرم یعنی ترس از وقوع جرم، به اندازه پیامدهای عینی جرم در جامعه، اهمیت دارد. واکنش نسبت به ترس از قربانی شدن باعث می شود که بسیاری از مردم از خطرات دوری کنند یا حداقل میزان در معرض خطر قرار گرفتنشان را کاهش دهند. ترس از آسیب دیدن، منجر به محرومیت بیشتر و کاهش مشارکت مردم در امورات شهری خواهد شد. البته مفهوم امنیت شهری ابعاد مختلفی دارد که جهت تبیین بهتر و ارتباط آن با مسائل زیست محیطی، شناخت لایه های آن ضرورت دارد. نیازهای امنیتی در بین ساکنان یک شهر در ۳ بعد امنیت وجودی، امنیت رفاهی و امنیت معنا بخش تفکیک می شود که عدم تامین هر یک از ابعاد امنیت، منجر به شکسته شدن نظم اجتماعی در سطح شهر می شود. در چارچوب مکاتب پوزیتیویستی، تامین امنیت وجودی نیاز به برخورد قاطع با مجرمین و تعریف سازوکار امنیتی می باشد و در بعد امنیت معنا بخش نظریه پردازان پست مدرن بیشتر بر تولید و بازسازی سرمایه های انسانی و آزادزیستی تأکید دارد. در این بخش مهم ترین و مرتبط ترین بعد امنیت با مسائل توسعه پایدار، محور امنیت رفاهی در سطح شهر است. در این بعد تأکید شده است با توسعه زیرساخت های شهری و امکانات رفاهی، افزایش رضامندی و حس تعلق شهروندان تا حدی زیادی می توان مانع از گسترش آسیب های اجتماعی از قبیل تخریب محیط زیست و فشار به منابع عمومی شد (Navidnia, 2009).

مانوئل کاستلز

کاستلز با اندیشه های پسا مارکسیستی، به مطرح کردن مفاهیمی از جمله بازپیدایی و شیوه های تقسیمات درون شهری، تأثیر مستقیمی بر الگوهای فکری طراحان شهرسازی گذاشت. کاستلز معتقد است در تبیین و فهم پدیده های مختلف از جمله فمینیسم، طبقه کارگر و شبکه های اجتماعی باید به بررسی جنبه های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی به عنوان عناصر مرتبط پرداخت. واکاوی یک پدیده، نیاز به نگرش جامعه و همه جانبه دارد، چراکه نگرش تک بعدی (به طور مثال تبیین صرفاً اقتصادی در اندیشه های مارکسیستی) منجر به شناخت نادرست و در نهایت تصمیم اشتباه می شود. از دیدگاه مانوئل کاستلز شکل فضایی و مکانی یک

جامعه پیوند تنگاتنگی با مکانیسم‌های کلی توسعه آن جامعه دارد و محیط‌های شهری نشان‌گر تجلیات نمادین و فضایی نیروهای اجتماعی وسیع‌تری هستند. از نظر وی شهر جایگاه مستقلی ندارد، بلکه شهر را بخش جدایی‌ناپذیر فرایندهای هدف جمعی کنشگران در نظر می‌گیرد و این ویژگی ذاتی نظام سرمایه‌داری در شهرهای مدرن است. در پایان از نظر کاستلز، شهرها به عنوان یک ساختار، کاملاً مصنوعی و از طریق کنشگران اجتماعی ساخته و به رفتار آن‌ها جهت می‌دهند (Giddens, 2007: 836). اندیشه، تفکر، جریان‌های عمومی و نهادهای غیرمدرنی از جمله برون‌دادهای نهادی کنشگران در شهرها قلمداد می‌شوند که به شیوه و سبک رفتاری اکثریت جامعه جهت می‌دهند. بر این اساس تحقق توسعه پایدار در شهرها، مستلزم حساسیت طبقات مرفه، نهادهای مدنی و سیاست‌های بالادستی به رفع فقر، توسعه اجتماعی و کاهش شکاف طبقاتی است.

زیمیل و عقلانیت در فضاهای شهری

جرج زیمیل نسبت به دیگر جامعه‌شناسان توجه بیشتری نسبت به مقوله فضا و پیامدهای آن داشته است. جامعه‌شناسی زیمیل شامل چهار مفهوم از یک جامعه است. جامعه به عنوان یک کلیت، شامل یک فرآیند جامع از کنش‌های متقابل افراد در یک گروه و یا مجموعه است و صاحب‌نظران حوزه جامعه‌شناسی، در این فرآیند به تجربه روزمره و دانش شرکت‌کنندگان توجه می‌شود. زیمیل بر خلاف اندیشمندان پیشین جهت تبیین جامعه‌شناسی فضا، در پارادایم مدرنیسم به نقد آگاهی کنشگران از فضا می‌پردازد. از دیدگاه او، جامعه فضایی است که گروهی از افراد در ارتباط متقابل با یکدیگر قرار دارند (Motmad et al., 2020: 485). بر این اساس، زیمیل در حوزه جامعه‌شناسی شهری، بیشتر به بعد روان‌شناسی اجتماعی انسان شهری توجه داشته است. از نظر وی عقلانیت در زندگی شهر دارای دو بعد است. بعد اول به محاسبه و کمی بودن ربط پیدا می‌کند و ابزار اصلی آن پول نام دارد. پیامد این بعد خستگی، تکراری شدن زندگی و دلزدگی ناشی از تنوع‌های شهری است. بعد دوم شامل رهایی و آزادی انسان از حصارهای جامعه سنتی است و در این مرحله اندیشه و خرد رشد خواهد کرد (Momtaz, 2009). فواصل اجتماعی و مرزبندی به نواحی مختلف شهری جهت برقراری نسبی امنیت، یکی از ویژگی‌های فضاهای شهری بوده مدرن است که زیمیل به آن به اشاره کرده است. از نظر وی، مردم کلان‌شهر نیاز دارند بین خویشتن‌های درونی‌شان و هیاهوی انطباعاتی که ساکنان شهر با آن مواجه‌اند فاصله ایجاد کنند (Khosravi, 2006: 243).

وندالیسم و بیگانگی اجتماعی در زندگی شهری

پدیده وندالیسم، شامل رفتارهای نابهنجار و مخربی می‌شود که یک فرد به دلیل تجربه محرومیت اجتماعی و فشار شکاف طبقاتی به تخریب اموال عمومی و حتی زیست محیطی اقدام می‌کند. متعاقباً معضلات روانی، طرد اجتماعی و فقر فزاینده از جمله عواملی است که بیشترین تأثیر را بر میزان رفتارهای مخرب افراد در محلات حاشیه‌نشین دارد (Naderloo et al., 2022). از نظر یرلی^۱ (۲۰۱۸) وندالیسم را می‌توان به عنوان عمل آسیب‌رساندن عمدی و آگاهانه به اموال، وسیله نقلیه یا محصول متعلق به یک شخص یا یک نهاد عمومی تعریف کرد. از سوی دیگر، ارتباط رفتار وندال‌ها به مسائل زیست محیطی، نشان می‌دهد طبقات ضعیف جامعه با حک کردن نام خود بر روی درختان، آتش زدن جنگل‌ها و شکستن روشنایی‌ها در سطح شهر سعی به دنبال اعلام نارضایتی خود هستند. عدم حس تعلق وندال‌ها ناشی از شکاف طبقاتی، فقدان سیستم آموزشی موثر و خانواده‌های آسیب‌دیده است. بنا به یافته‌های هان و او^۲ و همکاران (۲۰۲۰) گروه‌های سنی جوان، به رفتارهای نابهنجار به ویژه تخریب محیط زیست، تمایل بیشتری نسبت به گروه‌های سنی بالا دارند. ریخن زباله در رودخانه و فضاهای عمومی یکی از تبعات رفتارهای وندال‌ها است که با ارتقای کیفیت خدمات محیطی، آموزش و فرهنگ‌سازی و درنهایت تشدید نظارت‌های قانونی قابل رفع است.

¹ Yerli

² Jing-Han Wu

جامعه مخاطره آمیز اولریش بک

اولریش بک به عنوان یکی از جامعه شناسان پست مدرن در بررسی مفهوم «جامعه مخاطره آمیز» بیان می کند که جامعه مدرن دیگر بر مبنای خیر و دارایی های اقتصادی سازمان نمی یابد، بلکه جهان امروز مبتنی بر شر و پیامدهای منفی توسعه است. وی معتقد است در جوامع سنتی و پیشین، ریشه های خطر در جامعه بر اساس حوادث طبیعی همچون زلزله، سیل، رانش و آتش فشان بوده است؛ این درحالی است که مخاطرات جامعه مدرن ریشه های انسانی دارد و مبتنی بر فناوری های جدید است. بحران های زیست محیطی، قطع گسترده درختان، نشت نفت در دریاها، افزایش گرمای زمین و تغییر اکوسیستم ریشه در اقدامات بشر دارد، و این مسئله تبدیل به یک بحران شده است. اولریش بک با خلق مفهوم جامعه مخاطره آمیز، به دنبال درک شیوه واکنش جامعه به بحران های زیست محیطی ناشی از فناوری است تا روش های تحلیل و تفکر جامعه در قبال مفهوم توسعه و پیامدهای آن تغییر کند. به طور اگرچه بک مدرنیته را در خصوص رابطه با مخاطرات فاجعه بار زیست محیطی مورد انتقاد قرار می دهد اما تأکید می کند مدرنیته در ذات خود توانایی حل مسائل و مدیریت بحران را دارد (Ahmadi et al., 2015: 123). به نظر بک، جوامع در عصر مدرن از حالت طبقاتی به جوامع مبتنی بر ریسک تغییر می کنند و علم، تکنولوژی و مدرنیزاسیون به عنوان مهم ترین خطرات جهانی، سبب نابرابری های گسترده در سطح جوامع شهری می شوند. در مدل نظری بک، قشر ثروتمند و مرفه به دلیل در اختیار داشتن امکانات مادی و رفاهی، توانایی بیشتری برای محافظت و مراقبت از خود دارد، این درحالی است که طبقات پایین و ضعیف جامعه بیشترین آسیب را در این فرآیند، متحمل می شوند.

لوفور و تولید فضای شهری

نظریه ی تولید فضای لوفور، از مهم ترین نظریه هایی است که در حوزه برنامه ریزی شهری، به ارتباط بین انسان و فضا پرداخته است. لوفور با نقد به مارکسیسم ساختاری، خوانشی انسان گرایانه از مارکس داشت و متاثر از نشانه شناختی نیچه، پدیدارشناسی مرلوپونتی و باشلار بود. در نظریه لوفور ۳ محور عمل فضایی، بازنمایی فضا و فضاهای بازنمودی و یا تمثیلی مورد بحث و بررسی قرار گرفت. محور اصلی گزاره سه گانه لوفور، واکاوی رابطه میان ذهنیت ساکنان تولیدکنندگان فضای شهری با فضای عینی مورد استفاده ساکنان شهر است. فضا به عنوان یکی از وسایل تولید فضا هم پیش شرط و هم حاصل روستاها و اجتماعات در بین کنشگران است. لوفور، فضا را مبتنی بر ویژگی های اقتصادی-سیاسی تحلیل می کند و معتقد است فضا مدام با مداخله طبقه صاحب قدرت تولید می شود و بر بازنمایی ساکنان شهر از یک محیط، اثر می گذارد. به طور کلی از نظر وی، در یک فضا هر آنچه که به لحاظ وجودی و زمانی مقدم باشد، مبنای اساسی برای پدیده های بعدی قرار می گیرد. همچنین پایداری شیوه های خاص رفتاری، نمادهای عینی و درک ذهنی مشترک، زمینه ایجاد فضاهای اجتماعی را فراهم می کند (Formahini Farahani et al., 2021: 8).

هاروی و عدالت اجتماعی در شهر

از نظر هاروی، تبیین شیوه های توزیع درآمد در سطح شهر، مستلزم بررسی ساز و کارهایی است که زمینه ایجاد نابرابری درآمد در سیستم شهری را ایجاد می کند. هاروی به تبعیت از اندیشه های مارکس و انگلس، عمدتاً گروه های مرفه و متوسط افکار، ارزش های مسلط و سبک زندگی برتر را در شهرها بازتولید می کند و زمینه جذب امتیازات و امکانات شهری ناشی از تسلط چنین طبقاتی در یک شهر است. همچنین وی مفهوم عدالت اجتماعی، را عینیت پیوستگی میان عدالت و اخلاق می نگرد و ماهیت وجود این مفهوم را مشروط به وجود شیوه عملی مسائل اجتماعی در اجتماع به عنوان کلیتی واحد می داند (Harvey, 2016). همچنین هاروی معتقد است شیوه های متفاوت عمل های انسانی سبب شکل گیری فرم های فضایی متفاوت در سطح شهر می شود و شناخت محیط شهری مستلزم تحلیل اثرگذاری متقابل بین فضا و فرآیندهای اجتماعی است (Motmad, 2020: 486). بر این اساس شیوه های رفتاری در مناطق مختلف شهر سبب ایجاد فرم های فضایی متفاوت می شود؛ تاجایی که فرم های حاشیه های شهر متاثر از عملکرد انسان هایی است که به لحاظ اجتماعی و اقتصادی محرومیت های فزاینده ای را تجربه می کنند و درک ذهنی آنها نسبت به محیط زندگی متفاوت از دیگر مناطق شهر است.

روش‌شناسی و مراحل اجرای تحقیق

این تحقیق مبتنی بر روش کیفی و از نوع گرند تئوری با هدف بررسی و واکاوی پیامدهای محرومیت اجتماعی در محلات حاشیه نشین شهر گرگان انجام شده است. روش گراند تئوری نوعی روش‌شناسی کیفی است که از رویه‌های نظام‌مندی، برای ایجاد نظریه داده‌بنیاد درباره یک پدیده از روش استقرایی استفاده می‌کند. بر این اساس ۱۵ نفر از ساکنان محلات حاشیه‌نشین ۲۵ تا ۵۵ ساله بر اساس اصل اشباع نظری به صورت هدفمند انتخاب و با استفاده از پرسشنامه کیفی و مصاحبه نیمه ساختار یافته، پیامدهای محرومیت اجتماعی از دیدگاه مصاحبه‌شوندگان مورد بررسی و واکاوی قرار گرفت. در نقشه پیوستی محلات حاشیه نشین با فلش قرمز نشانه‌گذاری شده است؛ همانطور که مشخص است بیشتر محلات حاشیه‌نشین و کم‌برخوردار در اطراف شهر گرگان و به ویژه در منطقه ۳ و بخشی از آن در منطقه ۲ شهری قرار دارد. در ادامه از روش استراوس و کوربین (۱۹۸۸) که دارای ۳ مرحله ممتد است، استفاده شده است. در بخش اول تمامی مصاحبه‌ها از فایل صوتی تبدیل به متن و برای هریک از جملات کدگذاری باز انجام شد. در مرحله بر اساس کدگذاری محوری، هریک کدها بر اساس مشابهت و قرابت معنای در یک مقوله قرار گرفتند و در پایان براساس کدگذاری انتخابی روابط بین مقوله‌های انتخابی ترسیم شد. در پایان تحلیل نظام‌مند که مبتنی بر روش گرند تئوری انجام شد، تمامی مقوله‌های بر مبنای شرایط علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردها و پیامدها تفکیک و گزارش شده است. در کدگذاری باز نخست بر روی واحدهای معنادار با استفاده از یک نام مفهومی برجسته زده می‌شود و در نهایت با استفاده از عناوین انتزاعی‌تر، مفاهیم بدست آمده دسته‌بندی می‌شوند که نام این دسته را مقوله می‌گویند. سپس با واکاوی داده‌ها ویژگی‌ها و ابعاد مقوله‌های به دست آمده پرورش داده می‌شود.

تصویر ۱: نقشه شهر گرگان به تفکیک محلات محروم^۱

یافته‌های تحقیق

یافته‌های این پژوهش حاصل داده‌های مستخرج از مصاحبه نیمه ساختار یافته در قالب سه مرحله کدگذاری باز، محوری و گزینشی می‌باشد. در این راستا، مقوله‌های پژوهش به وسیله کدگذاری باز از طریق مفاهیم، کشف و شناسایی شدند، سپس طی کدگذاری محوری مقوله اصلی شناسایی شده و رابطه مقوله اصلی با مقوله‌های فرعی با استفاده از پارادایم استراوس و کوربین (۱۹۸۸) گزارش شد. در نهایت با انجام کدگذاری گزینشی، روایتی منسجم با استفاده از مقوله‌های به دست آمده، ویژگی‌ها و ابعاد هریک از آنها ارائه شد.

مقوله بندی پیامدهای زیست محیطی و کالبدی محرومیت اجتماعی

جدول ۲: پیامدهای زیست محیطی و کالبدی

مقوله واحد	مقوله اصلی	مقولات فرعی
کالبدی و زیست محیطی	اغتشاش بصری	چهره زشت و به هم ریخته محله
		آلودگی‌های بصری در ساختمان‌ها
	آلودگی صوتی	ناهمگونی نماهای ساختمان و تفاوت در شیوه ساخت سروصدای مکانیکی‌های غیرمجاز

^۱ محلات هدف (محروم) با علامت قرمز مشخص شده است.

	محرومیت مکانی	صدای آزاردهنده وسائل نقلیه غیراستاندارد
		حضور ماشین های ضایعاتی
		تاریک بودن کوچه ها هنگام تاریکی
		وجود اماکن متروکه در محله و کوچه ها
	مسکن غیراستاندارد	تعرض به محیط رودخانه و جنگل
		خراب شدن مسکن با یک زلزله ساده
		ساخت غیراصولی مسکن بدون رعایت اصول فنی
		مسکن فرسوده و درحال تخریب
	محرومیت کالبدی (مشکلات کالبدی)- بافت ناکارآمد	خلأ فضای سبز در محله
		عدم دسترسی آسان به اماکن تفریحی برای خانم ها
		نبود کاربردی های عمومی و سرگرم کننده
		نبود کاربری های انتظامی (کلانتری)
	مشکلات بهداشتی	ریختن زباله ها در رودخانه ها
		وجود دام در فضاهای مسکونی
		دفع نامناسب فاضلاب شهری
		جمع آوری ضایعات و تجمع موش و موجودات موذی
		شیوع بیماری های پوستی به ویژه در کودکان
		عدم رعایت بهداشت توسط برخی از ساکنان

طبق مصاحبه های صورت گرفته، در بخش کدگذاری محوری، پیامدهای کالبدی و زیست محیطی تفکیک و مقوله بندی شده است. مقوله های فضای زشت و نازیبا، اغتشاشات بصری، آلودگی صوتی، محرومیت مکانی، مسکن غیراستاندارد، مشکلات کالبدی و بهداشتی به عنوان مقوله های اصلی دسته بندی شده است. یکی از ویژگی های محلات حاشیه نشینی شهر گرگان، همجواری با برخی از مناطق جنگلی، زمین های کشاورزی و همچنین رودخانه ها است. عمدتاً رودخانه به فضایی برای تخلیه زباله های خانگی و ساختمانی تبدیل شده است که این مسئله ضمن تبعات زیست محیطی، منجر به شیوع بیماری های پوستی در ساکنان به ویژه کودکان شده است. جمع آوری ضایعات و دیو زباله های خشک، فضای مسکونی غیراستاندارد و آلودگی های بصری از دیگر پیامدهای محرومیت اجتماعی است که در تضاد با مفهوم توسعه پایدار می باشد.

پیامدهای فرهنگی محرومیت اجتماعی

جدول ۳: پیامدهای فرهنگی

مقوله واحد	مقوله اصلی	مقولات فرعی
پیامدهای فرهنگی	عدم آگاهی از حقوق شهروندی	اشغال فضای عمومی کوچه و تعرض به حقوق همسایگان
		آزار دادن همسایه ها توسط برخی از ساکنان
		نگهداری دام زنده در منزل (گوسفند و مرغ و...)
		ریختن زباله در کوچه و جدول
	تعارض خرده فرهنگ ها	درگیری قومیت های مختلف ساکن در یک محله
		فحاشی، خشونت کلامی و بی احترامی
		نارضایتی بومیان از حضور اتباع بیگانه
	عقاید قالبی	تمسخر گوش های دیگر اقوام در محله
		بدبینی نسبت به قومیت های دیگر
		خود برتربینی نسبت به دیگر اقوام ساکن در محله
	خلأ های تربیتی و آموزشی	عدم صبری و کنترل رفتار
		تربیت اشتباه والدین
		رانندگی پرخطر به ویژه با راکبان موتورسیکلت

	سنت‌های نادرست	بی‌علاقگی به مطالعه و علم‌آموزی
		سنت‌های نادرست و غیرقابل تغییر
		ازدواج زودهنگام دختران
		نظام مردسالاری و تصمیم‌گیری توسط مردان در خانواده

فرهنگ به عنوان یکی از ارکان تشکیل دهنده توسعه پایدار، شامل تمامی جنبه‌های ارتباط انسانی، آموزش و پرورش، خانواده، نظام‌های حقوق و سیاسی، شبکه‌های اجتماعی، محیط زیست، اوقات فراغت، ارزش‌ها و سنت‌ها، کالاهای مصرفی و مکان‌های سوم می‌باشد (Amiri et al., 2013: 25). فرهنگ به عنوان یک عنصر هویت بخش و دربرگیرنده افکار و ارزش‌های یک جامعه، می‌تواند در جهت‌گیری و تحقق توسعه پایدار اثرگذار باشد. توسعه علاوه بر نقش داشتن در رشد کمی جامعه، در ارتقای ابعاد کیفی زندگی اجتماعی از جمله ارتقای کیفیت زندگی، رفاه اجتماعی، اعتلای فرهنگی و توسعه زیرساخت‌های اقتصادی دارد. رشد، تغییر و تحول در ساختاری اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی می‌تواند اثربخش باشد. از سوی دیگر، توسعه مبتنی بر شیوه نگرش، اندیشه‌ها و گفتمان‌های مسلط در یک جامعه شکل می‌گیرد. بر این اساس فرهنگ که یکی از مسائل مربوط به تمام ابعاد زندگی انسان است که از جمله ابعاد اصلی توسعه پایدار قلمداد می‌شود، چرا که فرهنگ به روش درک انسان از محیط زندگی، اشاره دارد و معرف دیدگاه‌ها و رفتار است (Yousefzadeh et al., 2021). واکاوی پیامدهای محرومیت اجتماعی نشان داد که ساکنان محلات کم‌برخوردار نسبت به حقوق شهروندی از آگاهی لازم برخوردار نبودند و تضادهای فرهنگی و قومیتی، شیوه‌های نادرست تربیت فرزندان و نظام مردسالارانه مانع از تحقق توسعه پایدار خواهد شد.

پیامدهای اجتماعی محرومیت اجتماعی

جدول ۴: پیامدهای اجتماعی

مقوله واحد	مقوله اصلی	مقولات فرعی
پیامدهای اجتماعی	شرم اجتماعی	خجالت زدگی از حضور در فضاهای عمومی شهر
		دریافت حس ناخوشایند از برقراری ارتباط با افراد مرفه
		احساس بی‌ارزشی در مقابل دیگران
		طرد شدن از طرف خانواده یا گروه دوستی
		ارتباط نداشتن با اقوام و نزدیکان
	تنزل مشارکت اجتماعی	عدم تمایل جهت کمک به همسایگان در زمان مشکلات
		عدم تمایل به مشارکت در حل مشکلات محله
		عدم تمایل به کارهای تیمی و گروهی در مدیریت محله
	بیگانگی اجتماعی-سیاسی	نبود حس تعلق نسبت به جامعه
		عدم تعهد و پایبندی به خانواده
		عدم تأثیر عملکرد فرد بر تغییر جریان حاکم بر جامعه
		عدم اعتماد به دیگران در مناسبات اجتماعی
		عدم داشتن امید لازم برای تلاش در زندگی
		رسیدن به احساس پوچی و عدم اثربخشی در جامعه
	احساس بی‌هنجاری اجتماعی	متوسل شدن به ابزارهای نامشروع برای رسیدن به هدف
		رعایت نکردن قوانین و هنجارهای مسلط بر جامعه
		اعتقاد به اهمیت رابطه به جای ضابطه
		نتیجه بخش بودن زورگویی و فشار
		نادیده گرفتن معیارهای عمومی (رانندگی در پیاده رو)
		به هدف نرسیدن علی‌رغم تلاش‌های زیاد
	شیوع آسیب‌های اجتماعی (اعتیاد، خشونت، سرقت، تکدی‌گری)	مصرف مواد مخدر و الکل در بین جوانان
		زیست متکدیان در محلات حاشیه نشین
		نزاع و درگیری؛ گزارش چندین قتل در یک سال اخیر

	قتل، اختلال روانی، کودک آزاری و وندالیسم	سرقت اموال عمومی همچون دریچه های فلزی
		سوزاندن وسایل سرویس های بهداشتی با فندک (وندالیسم)
		شیوع مشکلات روانی همچون افسردگی و تمایل به خودکشی
		تزلزل در نهاد خانواده (گزارش تنش و درگیری)
		حضور پدر در زندان به دلیل گذراندن دوران محکومیت
		بهره کشی از کودکان و سوق دادن به سمت دستفروشی

در جدول فوق، پیامدهای اجتماعی محرومیت اجتماعی تفکیک و مقوله بندی شده است؛ متعاقباً بین مسائل اجتماعی و توسعه، همواره رابطه معکوس وجود دارد، تا جایی که هرچه قدر فراوانی و آمار آسیب های اجتماعی بالا باشد، بالعکس شاخص های توسعه دچار رکود و تنزل می شود. در این راستا، یکی از ویژگی های رفتار مصاحبه شوندگان، شرم اجتماعی بوده است تا جایی که تمایل به برقراری ارتباط با دیگران ندارند و یا در صورت ارتباط با دیگر طبقات اجتماعی-اقتصادی دچار سرخوردگی می شوند. از سوی دیگر، مشارکت اجتماعی که به عنوان یکی از ارکان اصلی توسعه پایدار قلمداد می شود، به عنوان اولویت پاسخگویان نبوده است. عمدتاً در توسعه درونی پایدار که فرآیند آن از پایین به بالا صورت می گیرد، مشارکت اجتماعی نقش مهمی را در تحقق آن ایفا می کند. بر این اساس در فرآیند توسعه اجتماعی، مشارکت اکثریت مردم ملاک است و شهروندان فارغ از جهت گیری های قومیتی و علایق اعتقادیشان، امکان می یابند تا مبتنی بر صلاحیت اجتماعی و شایستگی های فردی، اثربخش باشند (Rahmani Lashgari et al., 2022: 100). از سوی دیگر بیگانگی اجتماعی-سیاسی و همچنین بی هنجاری از جمله پیامدهای اجتماعی محرومیت است که منجر به ایجاد شکاف بین فرد و جامعه می شود؛ هرچه قدر جامعه بتواند در سازوکار جامعه پذیری خود، همنوایی بیشتری برای افراد ایجاد کند، پیاده سازی و اجرای سیاست های توسعه محور، با سهولت بیشتری انجام می شود. بسیاری از قوانین وضع شده و محورهای برنامه هفتم توسعه از جمله مدیریت پساب شهری و عدم تعرض به فضای سبز شهری مبنای زیست محیطی دارد این موارد عمدتاً در محلات حاشیه نشین و در بین طبقات ضعیف جامعه کمتر مورد توجه قرار می گیرد. از سوی دیگر، انواع آسیب های اجتماعی از جمله خشونت، اعتیاد، سرقت، تزلزل خانواده و تنزل سرمایه اجتماعی به عنوان یکی از موانع اصلی تحقق توسعه پایدار قلمداد می شود. کنش و تعاملات متقابل مجموعه از عناصر و مولفه های شهری، سبب شکل گیری الگوهای فضاهای شهری می شود و هر نوع کارکرد نامناسب در هریک از عناصر، منجر به عدم عملکرد مناسب فضاهای شهری می شود. آسیب های اجتماعی و دیگر مسائل شهری منجر به تشدید ناکارآمدی عملکردی شهرها می شود و درنهایت در محلات کم برخوردار نیازهای اصلی ساکنان، از جمله امنیت و رفاه اجتماعی، مسائل بهداشتی و زیست محیطی تامین و رفع نمی شود (Movehed et al., 2011: 106).

پیامدهای اقتصادی محرومیت اجتماعی

جدول ۵: پیامدهای اقتصادی

مقوله واحد	مقوله اصلی	مقولات فرعی
پیامدهای اقتصادی	شرایط سخت شغلی	انجام کارهای شغلی سخت برای رفع مایحتاج زندگی
		بیکاری فصلی به ویژه در فصل سرما
		انجام کار به صورت رزومزدی و نداشتن بیمه بازنشستگی
	درآمد و مایملک	نداشتن ماشین و یا وسیله نقلیه برای رفت و آمد
		عدم مالکیت منزل مسکونی
		مسکن کوچک، غیراستاندارد و فاقد سند (اکثر موارد)
		دریافت حق و الزحمه ناچیز از کارفرما
	وابستگی اقتصادی	تلاش برای عضویت در کمیته امداد یا بهزیستی
		وابستگی به کمک های دولتی و یارانه و بن کالا
		مراجعه به مراکز خیریه جهت اخذ حمایت مالی
	امکانات رفاهی	تهیه میوه و تره بار مانده و یا پلاسیده
		نرفتن به سفر حداقل در ۱۰ سال اخیر

		عدم توانایی خرید پروتئین (مرغ و ماهی و...)
		نبود وسایل بازی و سرگرمی در منزل برای کودکان
		بی سواد و احساس فرومایه گی
	تله فقر	عدم احساس توانایی در تغییر مشکلات اقتصادی
		تصور دوری بودن فقر (ارث از والدین به فرزند)
		چشم گشودن در خانواده فقیر و نیازمند
	مشکلات اقتصادی	عدم توانایی پرداخت هزینه های ضروری زندگی
		تلاش برای رسیدن به پول از طرق غیرقانونی
		تن دادن به هرکار سخت و غیرمعقولی
		اجبار کودکان به کار کردن و یا تکدی در خیابان ها

تله فقر و محرومیت بر اساس دیدگاه ریچارد چمبرز به این معنا است که مجموعه‌ای از عواملی چون ضعف جسمانی، بی قدرتی، بی سواد، انزوا، آسیب پذیری، بیکاری، بی درآمدی و... به هم گره خورده و دور باطل فقر و محرومیت را برای افراد رقم می زند. در علم اقتصاد، تله فقر به هرگونه مکانیسم خودتقویت کنی که باعث می شود فقر ادامه پیدا کند، گفته می شود. تله فقر به شکلی دوری خودش را تقویت می کند و اگر اقدامی برای شکستن آن انجام نشود، استمرار می یابد. افرادی که در خانواده‌ای فقیر به دنیا آمده‌اند، ممکن است لوازم لازم برای تحصیل را نداشته باشند، و این خود باعث عدم توانایی آن‌ها در یافتن شغل مناسب، ادامه تحصیل و در نتیجه تقویت وضعیت فقر آن‌ها بشود (Chambers, 1998). در همین راستا توسعه پایدار از جمله مفاهیمی است که هدف از آن ارتقای کیفیت زندگی و بالا بردن معیارهای زندگی انسان‌ها در سراسر جهان عنوان شده است. توسعه مفهوم جدیدی است که با صنعتی سازی نوین شکل گرفته است، چراکه از طریق تولیدات فراوان و تعاملات گسترده، ارتقا و بهبود زندگی انسان‌های محقق می شود. در همین راستا توسعه شهری پایدار، نشانگر نوعی از توسعه شهر است که جنبه‌های پایداری را حفظ کرده است و اولویت‌ها و نیازهای فعلی بشر را بدون تضییع منابع اصلی برای آیندگان، رفع می کنند (Amiri et al., 2013: 22). از سوی دیگر، محرومیت اجتماعی سبب شده است تا ساکنان محلات حاشیه نشین گرگان به لحاظ امنیت شغلی و درآمدی با چالش و مشکلات فراوانی مواجه شوند. در کنار کمبود امکانات رفاهی، اسارت ذهنی پاسخگویان در فراگرد تله فقر، مانع از نبوغ، فعالیت اقتصادی و تلاش ساکنان می شود.

تعاریف مفاهیم مستخرج از مصاحبه

پس از انجام مصاحبه نیمه ساختار یافته، هریک از پیامدهای محرومیت اجتماعی تشریح، واکاوی و در مرحله پایانی به ۵ مقوله زیست محیطی، کالبدی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی تفکیک شده است. در روش گرند تئوری، شرایط زمینه ای، مداخله گر، علی و راهبردها هم مورد بررسی قرار گرفته است اما با توجه به هدف موضوع تحقیق، در این مقاله به صورت مبسوط به بخش پیامدهای محرومیت اجتماعی پرداخته شده است.

جدول ۶: دسته بندی تعاریف مفاهیم مستخرج از روش گرند تئوری

عوامل	تعریف
توسعه پایدار	در توسعه پایدار، تعادل و حفظ پایداری در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست محیطی ملاک عمل قرار می گیرد و فقدان پایداری و توازن مانع از تحقق توسعه پایدار می شود. توسعه همانند یک سیستم نظاممند است که عناصر اصلی آن، شهروندان، منابع و محیط زندگی به شمار می روند و ترکیب مطلوب این عناصر بر مبنای مشارکت و در قالب یک ساختار مناسب به معنای دستیابی به توسعه خواهد بود (جمعه پور، ۱۳۸۲)
محیط زیست	مفهوم محیط زیست عبارت است از یک ساختار منسجم که در آن همه عوامل و شرایط محیطی در یک ارتباط متقابل با یکدیگر قرار دارند و در ارتقای کیفیت زندگی بشر نقش کلیدی دارد (جان پرور و همکاران، ۱۴۰۰: ۲۰).
کالبدی	ویژگی های کالبدی شامل متغیرهای فرم و ساماندهی اجزاء، به عنوان مهمترین عامل در شکل گیری ویژگی های اجتماعی همچون حس تعلق و یا محرومیت در یک محیط است. ویژگی های بصری، المان و نمادها، مبلمان، مسیرهای دسترسی، نور، شکل، اندازه، رنگ، بافت و مقیاس از جمله عوامل کالبدی است که نیازهای انسان را در یک فضای مشخص تامین می کند (مجتبوی و صداقت، ۱۴۰۰: ۱۱۰).
اجتماعی	از دیدگاه زبرا، محرومیت اجتماعی هم در بعد ذهنی و هم در بعد عینی قابل بررسی است و نقطه مشترک گونه های متعدد محرومیت را گسستگی فرد از روابط اجتماعی می داند (غفاری و تاج الدین، ۱۳۸۴: ۴۵-۴۸).

فرهنگی	فرهنگ عبارت است از، کیفیت زندگی گروهی از افراد بشر که از یک نسل به نسل دیگر انتقال پیدا می کند. فرهنگ کلان ترکیبی از مفروضات و ارزش های مشترک جامعه و صنعت است که سازمان در آن محیط عمل می کند (جلالی، ۱۳۹۶: ۴۲).
اقتصادی	مولفه های اقتصادی از جمله نرخ بهره، نرخ مالیات، قوانین، سیاست ها، دستمزدها و فعالیت های دولتی بر اقتصاد تأثیر می گذارند. این عوامل به طور مستقیم با کسب و کار مرتبط نیستند اما بر زندگی و میزان رفاه مردم تأثیر می گذارند (پائول، ۲۰۱۵).

در ادامه مدل پیامدهای محرومیت اجتماعی با تاکید بر مفهوم توسعه پایدار در ۴ بخش اصلی کالبدی و محیطی زیست، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی ترسیم شده است.

مدل ۱: پیامدهای محرومیت اجتماعی با تاکید بر مفهوم توسعه پایدار

بحث و نتیجه گیری

توسعه پایدار به عنوان یکی از رسالت های مهم سازمان های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی اعم از نهادهای دولتی و غیر دولتی است که با تدوین برنامه های کاربردی و مشارکت مدنی محقق خواهد شد. پایداری، توازن و تعادل در بهره مندی از منابع موجود و انتقال آن به نسل های آتی از جمله ضرورت های اصلی توسعه پایدار است. از سوی دیگر، تحقق و پیاده سازی توسعه پایدار مستلزم وجود بسترهای لازم به لحاظ اقتصادی و اجتماعی در جامعه است. متقابلاً همانطور که چارز رایت میلز (۱۹۶۱) می گوید، با تصورات جامعه شناختی می توان به شناخت و تبیین بهتر مسائل اجتماعی پرداخت. بر این اساس، نگرش کنشگران، مشارکت و اعتماد اجتماعی، رفاه اقتصادی، باورهای زیست محیطی و قوانین حوزه شهرسازی از جمله مولفه هایی است که می تواند از منظر جامعه شناسی به تحقق توسعه پایدار کمک کند. در مقابل فقر، محرومیت های اجتماعی و شکاف طبقاتی از جمله محورهای حوزه مسائل اجتماعی است که مانع از تحقق سیاست های توسعه پایدار در جامعه خواهد شد. در همین راستا مطالعه حاضر با هدف واکاوی پیامدهای جامعه شناختی محرومیت اجتماعی با تاکید بر مفهوم توسعه پایدار انسانی در محلات حاشیه نشین شهر گرگان انجام شده است. گلستان به عنوان یکی از استان های نوپا به دلایل تاریخی، موقعیت جغرافیایی، خشکسالی، سیاست های اصلاحات ارضی و نبود نظارت کافی در دهه ها گذشته همواره مقصدی برای مهاجران و اتباع بیگانه بوده و این مسئله زمینه تشدید محرومیت اجتماعی را ایجاد کرده است؛ تا جایی که ۲۵٪ از جمعیت شهر گرگان در محلات محروم سکونت دارند. همچنین در ۱۰ سال گذشته طبق اطلاعات مرکز ملی آمار، استان گلستان دارای رتبه اول شکاف طبقاتی و رتبه دوم شیوع مصرف مواد مخدر بوده است و همواره در حوزه مسائل اجتماعی جزء استان های پراسیب می باشد. در همین راستا در بخش مبانی نظری به تبیین نقش امنیت شهر بر توسعه پایدار پرداخته شد و ارتقای امنیت زمینه کنترل جرم و همچنین حفظ منابع زیست محیطی را ایجاد می کند. مشارکت های اجتماعی پیش شرط اساسی توسعه و تحول در جامعه است و قطعاً این مسئله بدون وجود امنیت شهری محقق

نخواهد شد. در ادامه مانوئل کاستلز تاکید می‌کند یک شهر یک ساختار مصنوعی است که مبتنی بر کنش‌های جمعی در طبقات مختلف شکل می‌گیرد و با تحرک طبقاتی و رفع محرومیت‌ها زمینه توسعه یافتگی فراهم خواهد شد. در ادامه به تبیین پیامدهای فرهنگی و اجتماعی وندالیسم و نقش آن در تخریب محیط زیست از دیدگاه یرلی (۲۰۱۸) و هان (۲۰۲۰) پرداخته شد. متعاقباً مخاطرات زیست محیطی به مثابه یک مسئله جهانی متأثر از مدرنیته، از دیدگاه اولریش بک جامعه‌شناس پست مدرن مورد بررسی و واکاوی قرار گرفت. وی معتقد است برخلاف جامعه سنتی، ریشه‌های بحران دیگر طبیعی نیست بلکه انسان به واسطه زیاده‌خواهی و عملکرد خود منجر به تخریب محیط زیست و عدم تحقق توسعه پایدار می‌شود. همچنین از نظریه تولیدفضای شهری لوفور و نظریه عدالت اجتماعی هاروی هم به تبیین پیامدهای کالبدی و زیستی فضای شهری پرداخته شد. از سوی دیگر از آنجایی که یافته‌های نوشتار حاضر، مبتنی بر روش تئوری داده بنیاد بوده است و همچنین مطابق با برخی از نظریه‌های جامعه‌شناسی و تحقیقات پیشین از جمله گیسویی (۱۴۰۳)، ملک‌افضلی (۱۳۹۷)، یازرلو (۱۳۹۵)، دنسیو (۲۰۱۸) و یوی (۲۰۲۳) مشخص شده است که تشدید محرومیت‌های اجتماعی در محلات حاشیه‌نشین و سکونتگاه‌های غیررسمی، می‌تواند تبعات زیست محیطی، کالبدی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در پی داشته باشد و درنهایت مانع از تحقق توسعه پایدار شود. پدیده محرومیت در گفتمان جامعه‌شناسی از منظر دموکراسی، فعالیت‌های مدنی، مشارکت اجتماعی، رفاه عمومی، منزلت اجتماعی و توانگری اقتصادی مورد مطالعه قرار می‌گیرد و در نظریه‌های علوم اجتماعی عمدتاً ساختار و عاملیت مورد کنکاش قرار می‌گیرند. این درحالی است از یک سو اهمیت مسئله محرومیت و از سوی دیگر نگرش جامع به مسئله مذکور، محققان را باید مجاب کند تا با دیگر تئوری‌های مسلط به تبیین مسائل اجتماعی بپردازند. بر این اساس، در مطالعات پیشین جامعه‌شناسی در حوزه محرومیت اجتماعی، عمدتاً مسائل محیط زیست و محرومیت‌های کالبدی کمتر مورد توجه قرار گرفت. در راستای نظریه‌های بوردیو و نارایان (۱۹۸۴)، گیدنز (۱۹۹۵)، بلومبرگ (۱۹۹۴)، سیلور (۱۹۷۹)، آمارتیا سن (۲۰۰۰)، گیسیون (۱۹۷۷)، راپاپورت (۲۰۰۱)، مفهوم محرومیت صرفاً جنبه اقتصادی ندارد، بلکه محرومیت در چارچوب جامعه‌شناختی و زیست محیطی هم قابل تفسیر است. بنا به یافته‌های تحقیق و مصاحبه‌های صورت گرفته، توجه به این مسئله ضروری است تشدید محرومیت‌های اجتماعی مانع از تحقق توسعه پایدار در سطح شهر گرگان خواهد شد. آسیب رساندن به منابع طبیعی از جمله رودخانه‌ها (تخلیه زباله و فاضلاب)، مشارکت پایین در طرح و برنامه‌های دولتی، گسست یکپارچگی هنجاری و مشکلات اقتصادی در تضاد با سیاست‌های توسعه محور سازمان‌های ذیربط است. قطعاً با رشد مدنیت و افزایش مشارکت‌های اجتماعی در جامعه افراد برای دستیابی به حقوق اجتماعی مطالبه‌گری خواهند کرد، این درحالی است که در کنار موانع اجتماعی مسئله تنوع قومیتی و قوم‌مداری مانع از رشد مدنیت و مشارکت در محلات حاشیه‌نشین می‌شود. از سوی دیگر، محرومیت‌های کالبدی از جمله فقدان مکان‌های سوم، مانع از اجتماع پذیر بودن فضاهای عمومی در محلات حاشیه‌نشین می‌شود. دیگر یافته‌های میدانی تحقیق نشان از آن دارد که امکانات زیرساختی، میدان‌های اجتماعی، کیفیت کالبدی، مسکن مناسب، کیفیت مدارس، دسترسی به مرکز شهر و کیفیت کالبدی محلات محروم و افراد فرودست نسبت به دیگر محلات مرفه شهر وضعیت مناسبی ندارد. در کنار فقر و محرومیت‌های اقتصادی، ساکنان محلات محروم از میزان سرمایه اجتماعی پایینی برخوردار بودند و همانطور که پتریک (۲۰۰۱) عنوان کرد، محرومیت مادی سبب گسسته شدن افراد از شبکه‌های ارتباطی جامعه می‌شود. بر این اساس فرصت‌ها و موقعیت‌هایی ساکنان محلات محروم و مرفه در شهر گرگان در حوزه آموزش، دسترسی به مکان‌های سوم و رفاه اجتماعی برابر نیست و این مسئله‌ای است که آنتونی گیدنز معتقد است محرومیت اجتماعی زمانی اتفاق می‌افتد که افراد جامعه از برابری به معنای دسترسی به فرصت‌ها و حقوق مدنی محروم باشند و این مسئله نشان می‌دهد چگونگی پیاده‌سازی موازین توسعه پایدار وابسته به پایگاه طبقاتی کنشگران، عملیاتی می‌شود. به طور کلی نگرش جامع به مسئله محرومیت اجتماعی از منظر جامعه‌شناسی و تئوری توسعه پایدار، ضمن شناخت بهتر، زمینه حل مسئله و ارائه راهکارهای عملیاتی در حوزه مدیریت مسائل عمومی و تدوین الگوی مطلوب شهری را فراهم می‌کند. در پایان شناخت پیامدهای محرومیت اجتماعی در زمینه توسعه پایدار و توجه به راهبردهای کنترل در سیاست‌گذاری، ارتقای آموزشی، نظارت بر ساخت، بهبود الگوهای فضایی و برنامه‌ریزی در حوزه مسائل اجتماعی در استان گلستان می‌تواند یکی از مهم‌ترین موانع توسعه یافتگی در شهر گرگان را بهبود ببخشد و وضعیت فعلی را به لحاظ آسیب‌های اجتماعی و ارتقای کیفیت زندگی، تعدیل نماید.

- Agnieszka Świągost (2017) Approaches towards social deprivation: Reviewing measurement methods, *Bulletin of Geography. Socio-economic Series / No. 38* (2017): 131-141
- Ahmadi, Habib; Dehghani, Rudابه (2015) Opinions and thoughts of Ulrich Beck (theorist of risky society); *Quarterly Journal of Social Development*, Volume 10, Issue 2 - Consecutive Issue 38; pp. 101-126
- Akbari, Javad and Ghasemi, Fatemeh, (2012) Study of the impact of urban management performance on life on the outskirts of the city, 9th National Conference on Modern Studies and Research in the Field of Geography, Architecture and Urban Planning of Iran, Tehran.
- Amiri, Mojtaba; Rahmanian, Majid; Ghaffari, Ali (2013) Study of the status of factors affecting the management of sustainable development in Tehran, *Quarterly Journal of Public Administration*, Volume 5, Issue 4, pp. 38-19.
- Ariafer, Shohreh; Khajeh Sarwari, Gholamreza (2019) Marginalization and its impact on socio-political development in the metropolis of Tehran. *Quarterly Journal: Political Sociology of Iran*, Year 3, Issue 4 (Consecutive 12) Winter 2019, pp. 143-170
- Ashtari Mehrjerdi, Abazar, Hossein Pour Motlagh, Mehdi, Hatami Moghadam, Zohreh (2014) Study of the status of social deprivation among young people aged 18-30. *Iranian Journal of Sociological Studies*, No. 12 (16 pages - from 63 to 78).
- Bahadori, Rokhsareh (2011), Improving the environmental quality of suburban neighborhoods in order to reduce social harms, 9th International Conference on Mechanics, Construction, Industries and Civil Engineering, Tehran.
- Beck, Ulrich (2013) *Society of Danger*, Translator: Mehdi Farahmandnejad and Reza Fazel, Sales Publications, Tehran, Third Edition.
- Chambers, Richard (1998) *Rural Development: Giving Priority to the Poor*. Translated by Mostafa Azkia. University of Tehran Press
- Formahini Farahani, Behrad, Sarafi, Mozaffar (2011) The role of mental schemas in the production of space (a critique of Lefebvre's spatial triad from the perspective of the Vygotskian school of cognition), *Quarterly Journal of Architecture and Urban Planning*, Volume 12, Issue 1 - Serial Issue 21, Pages 5-21
- Ghaffari, Gholamreza. Tajeddin, Mohammad Bagher (2005) Identification of components of social deprivation. *Quarterly Journal of Social Welfare*, Year 4, Issue 17
- Giddens, Anthony (2007); *Sociology*, Hassan Chavoshian, Tehran, Ney, p. 829.
- Gisoei, Abbas (2014) Sociological analysis of the dimensions of sustainable economic and social development in the oil and gas industry of the country, *Quarterly Journal of Approaches in Sociology and Development*, Volume 1, No. 2 - Serial No. 2
- Hajj Furosh, Shahabuddin (2022) Performance Evaluation of Urban Environment Quality Components and Its Role in Improving Citizen Satisfaction (Case Study: Yazd City), *Quarterly Journal of Geography and Human Relations*, Volume 4, Issue 4 - Serial Number 16, Pages 304-322
- Hakimi, Hadi, Heydari Chianeh, Rahim, Balake, Soda Balaleke (2015) Investigating the role of perceived security of tenure in the physical quality of housing in informal settlements in the north of Tabriz metropolis, case study: Yousef Abad neighborhood, *Quarterly Journal of Urban Space and Social Life*, Volume 1, Issue 1, pp. 15-26.
- Harvey, David (2016) *Social Justice and the City*, Translator: Mohammad Reza Haeri, Publications: Tehran Municipality Information and Communication Technology Organization, First Edition.
- Heather J. Smith, Thomas F. Pettigrew, Yuen J. Huo (2019) *18 Relative Deprivation Theory: Advances and Applications. Social Comparison, Judgment, and Behavior*
- Jalali, Mohammad Reza (2017) Culture and its influencing factors, *Bimonthly Journal of Management Engineering*, Issue 70.
- Janparvar, Mohsen; Abbasi, Farid; Daneh Chin, Fatemeh (2021) What is the environment and its relationship with some concepts of political geography, *Quarterly Journal of Geography and Human Relations*, Volume 4, Issue 1, pp. 41-19.

- Jing-Han Wu a., Hsing-Wei Lin a., Wan-Yu Liu (2020) Tourists' environmental vandalism and cognitive dissonance in a National Forest Park, *Journals: Urban Forestry & Urban Greening*, Volume 55, November 2020, 126845
- Jumehpour, Mahmoud (2003) Main factors in the process of sustainable development: people, resources, spaces and the role of public participation in it, *Quarterly Journal of Social Sciences*, Volume 10, Issue 22, September 1382, pp. 103-130
- Khosravi, Jamal (2006) Social Space of City and Metropolis, *Quarterly Journal of Strategy*, Volume 14, Issue 4 - Serial Number 42
- Malek Afzali, Ali Asghar; Kalantari, Mitra; Baharestani, Shiva (2018) Investigating the indicators of sustainable development in marginal neighborhoods, case study: Qom Qaleh Kamkar neighborhood. *Shahr Paydar Quarterly*, Volume 1, Issue 3, Fall 2018, pp. 81-94
- Mansourihanis, O., Maghsoodi Tilaki, M. J., Sheikhfarsi, S., Mohseni, F., Seyedebrahimi, E. (2024). Addressing urban management challenges for sustainable development: analyzing the impact of neighborhood deprivation on crime distribution in Chicago. *Societies*, 14(8), 139.
- Mojtboi, Seyedeh Maryam; Sedaghat, Shakila (2011) Investigating effective physical factors in creating and promoting a sense of place in urban design (case study: Blanche public space in Mashhad), *Quarterly Journal of Sustainable Urban and Regional Development*, Volume 2, Issue 2 - Serial Issue 4, pp. 105-126
- Molanai, Salah al-Din, Ghaderi, Mobin, Khosravi, Mehdi, Kasani, Saba (2023) Identifying and evaluating the harmful factors of marginalization and its effects on children's deprivation from child-centered spaces (case study: Sanandaj city), *Quarterly Journal of Interdisciplinary Studies of Iranian Architecture*, Volume 2, Issue 3F Spring and Summer, pages 201-219
- Motmad, Mahshid, Matin, Mehrdad (2019) Sociology of public spaces: Studying the effects of sociology and materialism on the formation of architecture, *Quarterly Journal of Geography (Regional Planning)* Year 10, Issue 3, pp. 481-496
- Motmad, Mohammad, Sajjadzadeh, Hassan (2018) Evaluation of the empowerment plan of informal settlements in terms of environmental quality from the perspective of residents (case study: marginal neighborhoods of Hamadan city), *Quarterly Journal of Urban Studies and Function*, Volume 9, Issue 30, pp. 255-279
- Movahed, Ali; Goli, Ali; Izadi, Pegah (2013) The function of the sustainable urban regeneration approach in marginal neighborhoods (case study: Saeed neighborhood, Shiraz), *Quarterly Journal of Human Geography Research*, Volume 45, Issue 1(83) - Serial Issue 1, pp. 105-122
- Movahed, Ali; Goli, Ali; Izadi, Pegah (2011) The function of the urban regeneration approach in marginal neighborhoods (case study: Saeed neighborhood, Shiraz) *Quarterly Journal of Human Geography Research*, Volume 45, Issue 1, pp. 105-122
- Mumtaz, Farideh (2010); *Sociology of the City*, Tehran, Publishing Joint Stock Company, p. 145-144.
- Naderloo, Reyhaneh and Dastbari, Behrouz (2012) Studying the Effect of Individual Characteristics on the Incidence of Vandalism in Marginal Neighborhoods of Zanzan City (Case Study of Sayan Neighborhood), *Eighth Annual International Congress on Civil Engineering, Architecture and Urban Development*, Tehran.
- Naghdi, Asadollah; Sadeghi, Rasoul (2006) Marginalization as a Challenge for Sustainable Urban Development (with Emphasis on Hamedan City) *Journal: Social Welfare*, Volume 5, Issue 20, pp. 213-233
- Nakamura, S. (2016). "Revealing Invisible Rules in Slums: The Nexus Between Perceived Tenure Security and Housing Investment", *Habitat International*, 53, 151-162
- Navidnia, Manijeh (2009), *Citizens' Security Priority in Different Areas of Tehran City*, Tehran: Human Geography Quarterly, Year 2, Issue 2.
- Qaraei, Fariba; Radjahanbani, Nafiseh; Rashidpour, Nazila (2010) Survey and measurement of the sense of security in different urban areas, *Armanshahr Quarterly*, No. 4
- Rahmani Lashgari, Maryam; Estalazi, Estalazi; Rajabi, Azita; Vali Shariat Panahi, Majid (1403) An analysis of the role of participation in the sustainable social development of neighborhoods, case study: neighborhoods of District 8 of Tehran, *Quarterly Journal of Applied Geographical Sciences Research*, Volume 24, Number 72

- Saberifar, Rostam (2011) Investigating the effect of deprivation on social well-being in inefficient urban contexts (a case study of Mashhad city), Quarterly Journal of Urban Sociological Studies, Year 11, Issue 38
- Wokekoro, Ebiwari, Owei, Opuenebo Binya (2014) An Assessment of Residential Quality of Life in
- Wong, P-H. (2021). Economic Deprivation: Approaches, Causes, and Consequences for Violent Conflicts.
- Yazerloo, Hanieh (2016), Marginalization: A Challenge to Sustainable Urban Development with Emphasis on Gorgan City, Fifth National Conference on Geographical Space, Experimental Approach, Environmental Management, Islamshahr.
- Yerli, Ozgur (2018) AN ENVIRONMENTAL PROBLEM: VANDALISM, World Journal of Engineering Research and Technology, Vol. 4, Issue 6, ISSN 2454-695X.
- Yousefzadeh, Ali and Kaykha, Sara (2017) The Role of Culture in Realizing Sustainable Development, Sixth International Conference on Interdisciplinary Research in Civil Engineering, Architecture and Urban Management in the 21st Century, Tehran.
- Zahedi, Shams Al-Sadat (2018) An integrated and balanced sustainable development model; Two Quarterly Journals of Humanities Development; Volume 1, Number 1, Pages 67-82
- Zeraat Pishneh, Hamid Reza; Negin Taji, Farshad (2014) The effects of marginalization on sustainable urban development, a case study of Golestan town, Shiraz, Second National Conference on Architecture, Civil Engineering and Urban Environment